

ТАКСОНОМІЯ ТИПІВ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПЕДАГОГА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ КОНТЕКСТ

У статті обґрунтовано значущість рефлексії як вагомий професійної якості педагога. Наведено складові рефлексії, з'ясовано її синтетичний характер. На основі реалізації принципу міждисциплінарності розглянуто філософське тлумачення рефлексії. Проаналізовано психологічне трактування рефлексії в аспекті провідних напрямів її дослідження, функцій та сфер її реалізації. Доведено, що філософське та психологічне розуміння рефлексії акумулюється в її педагогічному трактуванні. Обґрунтовано сукупну таксономію типів професійної рефлексії педагога, яка є міждисциплінарним синтезом її філософських і психологічних аспектів.

Ключові слова: рефлексія, професійна рефлексія педагога, функції професійної рефлексії педагога, таксономія типів професійної рефлексії педагога, принцип міждисциплінарності.

© Желанова В.В., 2017

Вступ. У процесі модернізації вищої освіти в Україні дедалі більшої значущості набувають професійно-особистісні якості майбутнього педагога, які зумовлюють розвиток його самості, суб'єктної участі в освітньому процесі (Сисоєва С.О., 2008). Ґрунтуючись на позиції, що рефлексивні процеси пронизують майже всю професійну діяльність педагога, яка потребує підвищеної рефлексії в пізнанні людиною самої себе й підвищеного почуття відповідальності за іншу людину, науковці (А. Бізязева, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська) вважають такою якістю професійну рефлексію. До того ж у ситуації поліпарадигмальності й поліпідхідності вищої освіти (Огнев'юк В.О., 2005) набуває значення рефлексивна парадигма освіти, яка синтезує провідні ідеї більш поширених у сучасному освітньому просторі парадигм (особистісно зорієнтованої, смислової) та наукових підходів (аксіологічного, компетентнісного, контекстного, суб'єктного). Її вагомим постулатом є те, що знання може бути повноцінним лише за умови включення в його засвоєння смислових структур, свідомості та самосвідомості (Herman Benjamin, Clough Michael, Olson Joanne, 2015). Отже, цінності та пріоритети рефлексивної парадигми освіти пов'язані з процесами мислення, самопізнання та самоусвідомлення особистості, відповідно з різними типами рефлексії. При цьому є очевидною синтетична, інтегративна природа професійної рефлексії як у цілому, так і окремих її типів, що мають філософське й психологічне коріння. Тобто постає необхідність зосередити увагу на міждисциплінарній природі досліджуваного феномену. Такий підхід, на нашу думку, є доцільним, оскільки саме міждисциплінарна методологія відображає

тенденції сучасної професійної підготовки майбутніх педагогів, пов'язані з її фундаменталізацією, поліпарадигмальністю та поліпідхідністю. Поділяючи наукові позиції А. Уйбо (Уйбо А., 1990), ми тлумачимо міждисциплінарність як методологічний принцип сучасного наукового дослідження, що передбачає широке використання наукової інформації незалежно від її дисциплінарної приналежності та є методологічним оформленням наукових досягнень з різних дисциплін у наукових проектах і дослідженнях.

У сучасному розумінні рефлексія є складним міждисциплінарним конструктом, який досліджується у філософії (В. Бажанов, І. Ладенко, А. Огурцов, О. Спіркін, Е. Юдін), психології (М. Боришевський, А. Карпов, С. Максименко, В. Слободчиков, М. Холодна), педагогіці (І. Бех, Ю. Кулюткін, М. Марусинець, В. Сластьонін, Г. Сухобська, Т. Ушева, А. Хуторської) та акмеології (О. Анісімов, А. Деркач, О. Поліщук, І. Семенов, С. Степанов). Зокрема, у сучасній педагогіці виокремлюються такі наукові напрями розробки педагогічної рефлексії, як-от: дослідження педагогічної рефлексії як важливої професійно-педагогічної якості (Н. Кузьміна, А. Маркова, А. Реан); доведення вагомості рефлексивних процесів у становленні й розвитку особистості фахівця (Г. Балл, І. Бех, В. Семиченко, Д. Шон); діяльнісний напрям, відповідно до якого педагогічна рефлексія розглядається як вид діяльності (А. Бізязева, Ю. Кулюткін, Л. Мітіна, І. Стеценко, Г. Сухобська); розробка феномену рефлексивної компетентності (О. Анісімов, О. Бодальов, А. Деркач, Ю. Кушеверська, О. Поліщук, І. Ульяніч); дослідження рефлексії дидактичної діяльності (В. Бондар, А. Лозенко, О. Савченко,

І. Шапошнікова); розкриття змісту рефлексивних умінь (Л. Артюшина, В. Журко, А. Лозенко, С. Синельников).

У загальнометодологічному значенні явище міждисциплінарності досліджують у своїх працях філософи, зокрема В. Аршинов, В. Буданов, І. Добронравова, Л. Киященко, Л. Сидоренко, В. Стюпин. Методологія міждисциплінарних досліджень у сфері освіти й розробка нової міждисциплінарної наукової галузі — освітології — є предметом наукових розвідок В. Огнев'юка та С. Сисоевої. Проблема міждисциплінарної інтеграції в освіті представлена у працях Н. Амінова, В. Вершиніна, С. Григор'єва, Н. Пака, В. Яценко та ін. Проте при такій високій зацікавленості усіма аспектами рефлексивної проблематики поза увагою науковців залишаються питання, пов'язані з розглядом міждисциплінарної природи різних типів професійної рефлексії педагога.

Мета статті — на основі міждисциплінарного аналізу філософського й психологічного тлумачення рефлексії обґрунтувати таксономію типів професійної рефлексії педагога.

Дослідження феномену рефлексії у філософії. У широкому філософському трактуванні рефлексія є необхідним моментом усякого філософствування, осмислення методологічних підстав культури, буття й мислення, предметним розглядом знання, самопізнання, що розкриває будову й специфіку духовного світу людини. Тобто філософська традиція вивчення рефлексії знаходиться в межах трактування її як метамислення, яке зробило себе об'єктом дослідження. Разом із загальнофілософськими підходами до рефлексії у сучасній філософії виокремлюють три основні її види: елементарну, пов'язану з розглядом та аналізом знань, роздумом про їхні межі та значення; наукову як аналіз і критику теоретичного знання на основі методів і прийомів, притаманних певній галузі дослідження; філософську як усвідомлення й осмислення граничних підстав буття й мислення, людської культури загалом (Мітюшин А., 1983).

Отже, у сучасній філософії рефлексія є одночасно формою існування філософського знання, основним методом його отримання й забезпечення на цій основі взаємодії з іншими галузями знань. Тобто, окрім традиційної ретроспективної функції рефлексії, пов'язаної з критичним аналізом накопиченого наукою знання, активно реалізується її конструктивна, творча, аксіологічна функція, а саме: розробка цінностей, цілей, програм і власне засобів наукової діяльності. Варто відзначити, що у контексті дослідження типів професійної рефлексії майбутнього педагога найбільш вагомими є положення філософії щодо ціннісно-сміслових аспектів рефлексії, усвідомлення

підстав мислення, а також аналізу знань, зокрема їхніх меж.

Тлумачення рефлексії у психології. Психологія трактує рефлексію в кількох провідних напрямках, а саме: 1) як один із пояснювальних принципів організації та розвитку психіки людини (Б. Анан'єв, Л. Виготський, С. Рубінштейн); 2) у контексті рефлексивного мислення, принципу теоретичного мислення (В. Давидов, А. Зак, С. Рубінштейн); 3) як вагому складову діяльності, а також як самостійну рефлексивну діяльність (О. Леонт'єв, Г. Щедровицький); 4) у форматі свідомості та самосвідомості особистості (І. Бех, М. Боришевський, В. Слободчиков); 5) у контексті саморегуляції особистості (А. Карпов, Ю. Кулюткін, А. Шаров); 6) у межах суб'єктного підходу (К. Абульханова-Славська, І. Котик, В. Татенко); 7) у зв'язку з процесами комунікації та кооперації (Г. Андреева, С. Кондратьєва, Л. Петровська, В. Рубцов).

Виходячи з цих позицій, очевидно, що найбільш значущими сферами дослідження рефлексії в психології і відповідно *сферами її реалізації* є діяльність, мислення, самосвідомість, саморегуляція та метапроцеси особистості, а саме: комунікація та кооперація.

Окреслені вище наукові підходи дають підстави виокремити *функції рефлексії*, а саме: осмислення, самопізнання, форми теоретичної діяльності, принципу мислення, категорії свідомості, основи комунікації та перцепції. Тобто рефлексія є інтегрованою, поліфункційною категорією.

З огляду на це переконливо виявляється наукова позиція А. Карпова, відповідно до якої рефлексія є синтетичною психічною реальністю, що є одночасно *властивістю (рефлексивністю)*, унікально притаманною лише людині, *станом (рефлексуванням)* як усвідомленням будь-чого, *процесом (рефлексією)* як репрезентацією в психіці власного змісту (Карпов А.В., 2004).

Беручи до уваги наведені вище думки щодо різних аспектів феномену *рефлексії*, ми визначаємо це поняття як *складний міждисциплінарний феномен*, що є зверненням особистості до себе (до власної свідомості, мислення, результатів діяльності, сприйняття себе очима інших людей) і постає в контексті рефлексивної свідомості, рефлексивного мислення, рефлексивної діяльності, рефлексивного спілкування як синтетична реальність, що є процесом, властивістю, станом.

Отже, очевидними є такі *складові рефлексії*: *когнітивна* як розуміння себе; *афективна* як ставлення до себе, *поведінкова* як саморегуляція поведінки особистості, *соціально-перцептивна* як основа адекватного сприйняття та розуміння інших. Узагальнений графічний опис психологічного трактування сутності феномену рефлексії наведено на *схемі 1*.

Схема 1. Сутність рефлексії як психологічного феномену

Підкреслимо, що для педагогічного трактування типів рефлексії у контексті професійної рефлексії майбутнього педагога вагомими є психологічні підходи щодо трактування *типів рефлексії*, серед яких розрізняють такі: 1) кооперативну, комунікативну, особистісну, інтелектуальну (І. Семенов та С. Степанов); 2) інтрапсихічну та інтерпсихічну (за спрямованістю) (А. Карпов, Д. Леонтьєв); 3) ситуативну, ретроспективну, перспективну (за часовим критерієм) (А. Карпов, А. Шаров).

Педагогічне трактування рефлексії. Філософське та психологічне розуміння рефлексії акумулюється в її педагогічному трактуванні. У педагогічній науці загально визнаним є використання поняття *педагогічна рефлексія*. Утім, зробимо невелике пояснення щодо співвідношення понять *педагогічна рефлексія* та *професійна рефлексія*. Зазначимо, що ми їх інтерпретуємо як *ідентичні*. Проте відомі й інші підходи. Так, М. Марусинець наполягає, що поняття професійної рефлексії ширше, ніж педагогічної. Науковець доводить доцільність виокремлення в межах *професійної рефлексії* вчителя *педагогічної* (щодо учнів), *ділової* (щодо інших суб'єктів освітнього процесу) *рефлексії* та *ауторефлексії*, чи *саморефлексії* (щодо себе як особистості вчителя) (Марусинець М.М., 2012), тобто розглядає педагогічну рефлексію як складову професійної.

Безсумнівним є той факт, що професійна рефлексія відбиває специфіку діяльності педагога як *метадіяльності*. При цьому виокремлюються певні *функції педагогічної рефлексії*, а саме: здійснення системної цілісної регуляції педагогічної діяльності, яка проявляється в індивідуальному стилі діяльності (Б. Ковальов); вплив на рівень професіоналізму, педагогічної майстерності, продуктивності педагогічної діяльності, що відбивається в здатності суб'єкта до професійного

самовдосконалення й творчого зростання на підставі психологічних механізмів самоаналізу та саморегуляції (А. Бізяєва, А. Реан); підвищення впливу на професійну адаптацію молодого викладача володіння педагогічною діяльністю (Е. Зеєр); сприяння подоланню та запобіганню таким негативним явищам, як ранні «педагогічні кризи», «педагогічне виснаження» (Л. Мітіна).

Відповідно до підходу А. Бізяєвої в педагогічному процесі виокремлюються такі *функції рефлексії*: *проектувальна* (проектування та моделювання діяльності учасників педагогічного процесу); *організаторська* (організація найбільш ефективних способів взаємодії в спільній діяльності); *комунікативна* (як умова продуктивного спілкування учасників педагогічного процесу); *смыслотворча* (формування осмисленості діяльності та взаємодії); *мотиваційна* (визначення спрямованості спільної діяльності учасників педагогічного процесу на результат); *корекційна* (спонукання до зміни у взаємодії та діяльності) (Бізяєва А.О., 2004). Отже, очевидною є *поліфункційність* феномену професійної рефлексії педагога.

Обґрунтовуючи власні підходи до розуміння поняття *професійна рефлексія*, ми спираємось на ідеї діяльнісного підходу до дослідження зазначеного феномену, зокрема поділяємо наукову позицію І. Стеценко щодо аспектно-діяльнісного розгляду педагогічної рефлексії (Стеценко І., 2006). З цих позицій ми визначаємо *професійну рефлексію педагога* як вид діяльності, спрямований на аналіз та усвідомлення своїх особистісних якостей, на розуміння того, як він сприймається іншими людьми; на саморегуляцію та коригування власної діяльності та особистості учня, а також на розробку педагогічних технологій майбутньої професійної діяльності.

Виходячи з викладеного вище, логічно констатувати *багатоаспектність* феномену педагогічної рефлексії, що відображається в її численних *типологіях*. Так, І. Стеценко відповідно до аспектів педагогічної діяльності виокремлює *особистісний, міжособистісний, предметно-функційний* та *методологічний* типи педагогічної рефлексії (там само).

Цікавою, на наш погляд, є *класифікація*, обґрунтована в дослідженні І. Бега, який віддає пріоритет *особистісній рефлексії*, виділяючи чотири її типи: *регулятивну*, спрямовану на свідоме регулювання перебігу психічних процесів; *визначальну*, яка виявляється як осмислення суб'єктом власного «Я» з тим, щоб усвідомлювати зміни у власній внутрішній особистісній структурі й визнати все те, що віддаляє від особистісної досконалості; *синтезуючу*, що полягає в збиранні сформованих духовних цінностей у цілісне «Я-духовне»; *створювальну*, функцією

якої є духовно-моральний розвиток і саморозвиток особистості (Бех І.Д., 2008).

А. Бізяєва на підставі різних критеріїв педагогічної діяльності вчителя виокремлює такі класифікації типів педагогічної рефлексії: на основі функціональних позицій учителя в освітньому процесі (*конструювальна, інтерактивна, оглядова*); за часовою орієнтацією (*упереджувальна, синхронна, ретроспективна*); на підставі відносин «учитель — учень» (*рефлексія «на себе», рефлексія «на учня»*) (Бізяєва А.О., 2004).

Беручи до уваги погляди науковців, наведемо *типи педагогічної рефлексії* у вигляді сукупної *таксономії*, що складається з кількох класифікацій за певними ознаками, відображає співвідношення типів педагогічної рефлексії та є ґрунтовною в дослідженні феномену професійної рефлексії педагога (див. *схему 2*).

Як бачимо, у цій таксономії виокремлено такі *класифікації типів педагогічної рефлексії*:

— *за сферою реалізації*: індивідуальна та соціальна;

— *за аспектами педагогічної діяльності*: особистісна, інтелектуальна, кооперативна, комунікативна;

— *за спрямованістю*: інтрапсихічна, інтерпсихічна;

— *за часовою орієнтацією*: ситуативна (синхронна), ретроспективна, перспективна (упереджувальна);

— *за функційними позиціями вчителя*: конструююча, інтерактивна, оглядова.

Висновок. Таким чином, професійна рефлексія майбутнього педагога є синтезом рефлексивного мислення, рефлексивної діяльності та рефлексивної свідомості, що спрямовані на самоаналіз, самоусвідомлення, переосмислення себе, власної та спільної діяльності, а також погляду на себе «очима інших» відповідно до контексту майбутньої професійної діяльності в усій її багатоаспектності. Представлена таксономія типів професійної рефлексії педагога, що містить їх класифікації за сферою реалізації, за аспектами педагогічної діяльності, за спрямованістю, за часовою орієнтацією та за функційними позиціями вчителя є міждисциплінарним синтезом філософського та психологічного тлумачення сфер реалізації рефлексії (діяльність, мислення, самосвідомість, саморегуляція, комунікація та кооперація), її функцій (осмислення, самопізнання, форма теоретичної діяльності, принцип мислення, категорія свідомості, основа комунікації та перцепції), сутності рефлексії як унікальної властивості людини (рефлексивність), стану усвідомлення будь-чого (рефлексування), процесу репрезентації в психіці власного змісту (рефлексія). Ураховуючи складність, багатоаспектність та динамічність розглянутого феномену, безсумнівною є необхідність його подальшої наукової розвідки у форматі акмеології з метою з'ясування акме-маршруту формування професійної рефлексії педагога як у цілому, так і окремих її типів.

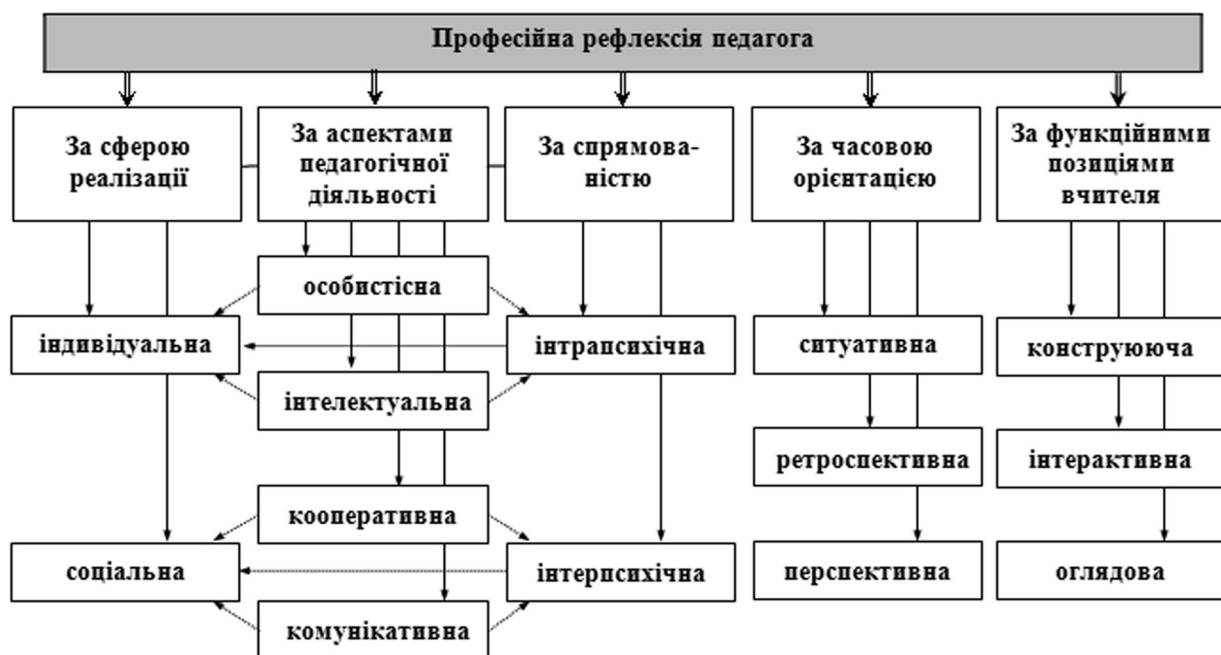

Схема 2. Сукупна таксономія типів педагогічної рефлексії

ДЖЕРЕЛА

1. Сисоєва С.О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу : моногр. / С.О. Сисоєва. — Хмельницький : ХГПА, 2008. — 323 с.
2. Огнев'юк В.О. Освіта міжпарадигмального періоду / В.О. Огнев'юк // *Нова парадигма : журн. наук. пр.* / гол. ред. В.П. Бех. — К., 2005. — Вип. 50. — С. 36–48.
3. Уйбо А. Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача [Электронный ресурс] / А. Уйбо // *Учен. зап. Тартусского ун-та. «Смысловые концепты историко-философского знания»* : тр. по философии. — 1990. — Т. XXXV. — С. 76–92. — Режим доступа : <http://abuss.narod.ru/Biblio/uibo.htm>. — Заголовок с экрана. — Дата обращения: 19.10.11.
4. Митюшин А.А. Рефлексия / А.А. Митюшин // *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. Л.Ф. Ильичев и др. — М., 1983. — С. 579–580.
5. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. — М. : Ин-т психологии РАН, 2004. — 424 с.
6. Марусинець М.М. Система формування професійної рефлексії майбутніх учителів початкових класів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / М. М. Марусинець. — К., 2012. — 456 с.
7. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: пед. рефлексия : учеб. пособ. / А.А. Бизяева ; М-во образования и науки РФ, Псков. гос. пед. ин-т им. С.М. Кирова. — Псков : ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. — 213 с. : ил., табл.
8. Стеценко И.А. Педагогическая рефлексия: теория и технология развития : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / И.А. Стеценко. — Таганрог, 2006. — 381 с.
9. Бех І.Д. Виховання особистості : підручник / І.Д. Бех. — К. : Либідь, 2008. — 848 с.
10. Herman Benjamin, Clough Michael, Olson Joanne. Pedagogical reflections by secondary science teachers at different NOS implementation levels / Herman Benjamin, Clough Michael, Olson Joanne. — *Research in Science and Education*. — 2015. — P. 1–24. — DOI: 10.1007/s11165-015-9494-6.

Желанова В.В.

ТАКСОНОМИЯ ТИПОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ ПЕДАГОГА: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ КОНТЕКСТ

В статье обоснована значимость рефлексии как важного профессионального качества педагога. Представлены составляющие рефлексии, определен ее синтетический характер. На основе реализации принципа междисциплинарности рассмотрено философское понимание рефлексии. Проанализировано психологическое толкование рефлексии в аспекте ведущих направлений ее исследования, функций и сфер ее реализации. Доказано, что философское и психологическое понимание рефлексии аккумулируется в ее педагогическом трактовании. Обоснована совокупная таксономия типов профессиональной рефлексии педагога, являющаяся междисциплинарным синтезом ее философских и психологических аспектов.

Ключевые слова: рефлексия, профессиональная рефлексия педагога, функции профессиональной рефлексии педагога, таксономия типов профессиональной рефлексии педагога, принцип междисциплинарности.

V. Zhelanova

TAXONOMY OF TYPES OF TEACHER'S PROFESSIONAL REFLECTION: INTERDISCIPLINARY CONTEXT

The article presents the importance of professional reflection as an important teacher's professional skill according to the position that reflexive processes virtually permeate teacher's professional activity which requires high level of reflection of self-knowledge and responsibility for another person.

It is found that future teacher's professional reflection is the synthesis of reflective thinking, reflective activities and reflective consciousness aimed at self-analysis, self-awareness, self-perception, own and common activities and perception in "the eyes of others" according to the context of future professional activities throughout its various aspects.

It is proved that the following taxonomy of types of teacher's professional reflection which includes their classification according to their implementation, to the aspects of educational activities, to the focus, time orientation and teacher's functional positions, is an interdisciplinary synthesis of philosophical and psychological interpretation of the implementation fields of reflection (activity, thinking, self-awareness, self-regulation, communication and cooperation), its functions, the essence of reflection as the unique person's quality (reflexivity), the state of awareness of anything (reflection), the process of representation of own content in person's mind (reflection).

Based on the idea of activity-oriented approach to the study of this phenomenon, the author substantiates the approaches to the understanding of the concept of "professional reflection", in particular, aspect-activity approach to educational reflection. From this perspective, it is defined teacher's professional reflection as an activity aimed at analysis and awareness of their personal qualities, at understanding how it is perceived by the other people; on self-regulation and adjustment of own activity and student's personality, as well as the development of educational technology of future professional career.

The author notes the diversity of the phenomenon of pedagogical reflection, which is reflected in its numerous typologies: personal, interpersonal, object-functional, and methodological types of pedagogical reflection.

It is emphasized that taking into account the complexity, multidimensionality and dynamism of the considered phenomenon, it is undoubtedly necessary its further scientific exploration in the format of acmeology to determine the acme- route of development of teacher's professional reflection as the whole as well as its separate types.

Key words: *reflection, teacher`s professional reflection, professional features of teacher`s reflection, taxonomy of types of teacher's professional reflection, principle of interdisciplinarity.*

Стаття надійшла до редакції 21.10.2016

Прийнято до друку 26.10.2016